

ТЕМА ДОЛІ В КОНЦЕПЦІЯХ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО НАПРЯМУ

СКУЛОВАТОВА О., к. психол. н., ст. викладач
кафедри психології КНТЕУ

Психоаналітична течія зробила значний внесок у розуміння природи людини та її психіки, не оминувши увагою життєвизначальний концепт долі. Хоча практично жоден із класиків цього напрямку не виокремлює долю в окрему тему дослідження, вона проявляється в багатьох теоріях і постає у незвичних сенсах. Тема долі все частіше привертає увагу психологів, зокрема у практичному контексті. Ця міфологема використовується для пояснення екзистенційних основ реальності, а її вивчення має теоретико-прикладне значення.

Активно розробляти проблему долі почав Л. Зонді, вважаючи її генетично зумовленою [1–3]. У працях Е. Берна і його послідовників доля є реалізацією життєвого сценарію людини [4]. Сучасна психологія вивчає концепт долі найчастіше у контексті інших завдань та наукових проблем прикладного характеру. Наприклад, М. Литвак вважає, що доля – це певна зумовленість життєвих подій. Її визначають генетичні та фізіологічні фактори, задатки, здібності, темперамент, характер та онтогенез на ранніх стадіях життя [5]. Долі приділяється увага і в інших роботах сучасних психологів (Дж. Бедженталя, Д. Джампольські, Т. Цивяна, О. Варламової) [6–9]. На жаль, попри велику кількість робіт, що так чи інакше стосуються життєвизначальних патернів людського існування, тема долі недостатньо висвітлена. Незрозу-

мілими лишаються механізми появи цієї міфологеми у свідомості людини, сенси, які їй надаються, її вплив на життя. Перспективною, але, на жаль, нерозкритою проблемою лишається застосування міфологічного конструкту "доля" у психотерапевтичній практиці.

Вивчення долі в психології тільки розгортається на повну потужність і вимагає докладного аналізу значної кількості теоретико-методологічного матеріалу в рамках різних підходів. Для узагальнення та систематизації наукових даних, якими володіє сучасна наука, необхідно докладно та повно проаналізувати різні психологічні напрями та школи.

Метою статті є розкриття лише одного теоретичного аспекту проблеми – сенсу і значень концепту долі у працях класиків психоаналізу.

Аналізуючи роботи З. Фрейда щодо його розуміння концепту долі, можна інтерпретувати лише семантичний матеріал, адже безпосередньо проблемою долі як чинника життя він не займався, хоча в його роботах це поняття вживається багаторазово в різних контекстах. У праці "Незадоволеність культурою" поряд із проблемами культури, совісті та моралі зачіпається вірування в існування долі як певної вищої батьківської інстанції: "У долі вбачається замітник батьківської інстанції; якщо трапляється нещастя, то це означає, що любові цієї верховної влади він вже позбавлений... Це стає ще зрозумілішим, якщо, відповідно до суворого релігійного способу мислення, ми будемо вважати долю лише вираженням волі Божої" [10]. Робота "Я і Воно" викриває розуміння значення долі як "Над-Я", батьківського авторитету, який із часом і трансформується в долю: "Над-Я" виконує ту ж захисну функцію – рятує, як раніше батько, пізніше, – провидіння або доля [11].

З. Фрейд звертається до проблеми долі та року також у праці "Тлумачення сновидінь", розглядаючи трагедію Царя Едіпа, однак предметом його інтересу є не їхнє значення, а цінність такої трагедії як домінантної в житті кожної людини: «... "Цар Едіп" вражає сучасну людину не менш, ніж античного грека, причина цього значення грецької трагедії не в зображенні протиріччя між долею й людською волею, а в особливостях самої теми, на ґрунті якої зображується це протиріччя» [12].

Найбільш цінне тлумачення проблеми, що досліджується, відбилося у лекціях З. Фрейда, в яких він шукає наукове пояснення долі на противагу буденній забобонній вірі, заснованій на спостереженнях: "Є люди, які у своєму житті незмінно повторюють завжди саме ті реакції, які їм шкодять, або яких, здається, переслідує невблаганна доля, у той час як точніше дослідження показує, що вони, самі того не знаючи, готують собі цю долю" [13]. Таке розуміння претендує на наукову концепцію пояснення зумовленості подій людського життя. На жаль, З. Фрейд не розвинув окремо свою ідею, яка має теоретичне

значення для вивчення проблематики життєвого шляху людини загалом і зокрема її долевизначення.

Найчастіше в працях З. Фрейда поняття "доля" використовується як мовний конструкт, що означає послідовності розгортання подій життя людини, її життєвого шляху: «... "покірністю"... пояснюються багато дивних шлюбів і не одна трагічна доля...» [14]. Також в деяких роботах поняття "доля" використовується як означення "того що стало з конкретним почуттям": "ми довідуємося, до якої інтенсивності розвивається любов до матері і яка доля її настає" [15], визначення процесу що відбувається з несвідомим: "ми наважуємось сказати, що свідомість або несвідомість психічного процесу є лише однією з його властивостей, що може бути неоднозначним. Якщо такий процес залишився несвідомим, то ця відсутність свідомості може бути тільки знаком його долі, ...але не самою долею" [13], те, що станеться з несвідомими бажаннями, його майбутнє: "Яка взагалі доля звільнених психоаналізом несвідомих бажань" [16]. Ці всі приклади виражають розуміння концепту "доля" як явища, що відбувається з процесом, почуттям, бажанням, річчю та ін.

У деяких працях доля набуває значення активної субстанції, виступає певним чинником: "Доля дала йому особливий привід освіжити свою фобію вовка..." [17], "Доля послала йому заступника батька в особі герцога Людовика Моро", "...тоді доля мало чим може йому зашкодити..." [11]. Зустрічається і значення долі як амбівалентної можливості підкорення, очікування стороннього вирішення, або здійснення, реалізації волі: "...варвари семіти взяли долю у власні руки" [18].

У роботах К. Юнга поняття "доля" не є популярним, він наближує його до релігійних сенсів, однак спостерігається тенденція до його використання в кількох контекстах. Найпоширеніший – означення сукупності подій життя людини: "Вислуховуєш часто визначні історії про повороти в їхніх (пацієнтів) долях" [19]. У контексті інших тем К. Юнг озвучує залежність долі від внутрішніх психічних тенденцій: "Наша доля часто буває результатом наших психологічних тенденцій" [20; с. 69], "... у чому доля великих народів, як не в сумарному результаті індивідуальних психічних змін" [21], "На жаль, багато віруючих, схоже, так бояться науки (у тому числі й психології), що не зауважують великих психічних сил, що споконвіку панують над людськими долями" [21] та стосунків з батьками: "Доля дорослої людини не обмежується ставленням його до батьків" [20, с. 86], хоч він, на відміну від Е. Берна, не вважає їх домінуючим чинником. Проблема, що розглядається, отримує пояснення в контексті теорії архетипів, які впливають на життя людини і є реалізацією її долі: "І у випадку Тіні, і у випадку Аніми недостатньо мати про них понятійне знання... Вони є комплексами переживань, що вступають в наше особистісне життя та впливають на нього як доля" [19]. У деяких

семантичних зворотах виявляється розуміння долі як активної живої субстанції: "Коли доля приводила їх до мене..." [20], що ілюструє присутність цієї міфологеми і в картині світу автора.

Крім того, К. Юнг вводить поняття "еротична доля", як така, що крім звичайного життєвого перебігу сексуального розвитку та реалізації інстинкту продовження роду провокує страх руйнування самого себе. Цей страх підтримується розумінням того, що поява наступного покоління означає закінчення життя попереднього: "Доля криє в собі невідомі небезпеки, й постійна повільність невротика зважитися жити долається бажанням залишитися віддалік, щоб не брати участь із іншими в небезпечній боротьбі за життя. Наші сучасні моральні погляди йдуть назустріч цьому бажанню, оскільки вони формують ставлення до еротичної долі" [22]. У цій праці висловлюється думка про типовість людських доль, їхню схожість і сюжетність: "Ці герої та їхні типові долі суть відображення людського libido з її типовими долями" [22].

У працях К. Хорні доля виступає як певне дієве начало, що визначає життя: "Інші люди й доля зобов'язані обходитися з ним (невротиком) відповідно до його викоханого уявлення про власну значимість", "доля або час повинні їх (проблеми) за тебе вирішувати" [23]. Також спостерігається уявлення про долю, як отриману: "Всі й кожен зобов'язані прилаштуватися під його (невротика) ілюзії. Інакше несправедливо. Він заслуговує кращої долі" [24]. Досліджуючи явище невротичної поведінки, К. Хорні знаходить практичний вихід доле-носних мотивів людських уявлень. Невротичні хворі, за її спостереженнями, часто звертаються до ідеї "переслідування долею", "цілковитого сподівання на долю", або "відчуття повної безпомічності перед долею" [25]. Такі звертання виступають одним із симптомів нервових розладів, що вимагає психологічної корекції.

В аналізі жіночої психології К. Хорні часто звертається до долі як до поняття, що означає щось, чим можуть наділяти вищі сили: "Почуття споконвічної меншовартості й позбавлення долі породжує несвідома вимога компенсації за "несправедливість, що сталася" [24], або як поняття, виражене предметно, що уможливорює "наділення ним і отримання його": "дівчина легко втішається після еротичних невдач і сподівається на кращу долю" [24]. К. Хорні в контексті наступної тези піднімає питання закономірності існування долі та її індивідуальної передвизначеності, що є кроком до визнання дієвості та значимості міфологеми "доля": "І там, де встає проблема людської долі, ми фактично завжди входимо у сферу індивідуальної психології, психоаналізу" [24]. У деяких її роботах доля виступає як загальне поняття, що позначає життєвий шлях: "ця ворожість визначає долі багатьох жінок" [24], "...долею окремої людини є..." [25]. Отже, К. Хорні має низку праць, в яких простежується розуміння долі як певного дієвого

начала, що існує само по собі, або речі, якою спроможні наділяти "вищі сили", хоча вона ж і наголошує на невротичності доленосних уявлень, вважаючи їх симптоматичними.

Е. Фром визначає долю як щось конкретно-існуюче, підпорядкування чому веде до згубних наслідків: "може існувати мазохістське підпорядкування долі, хворобі, ритмічній музиці тощо, в усіх цих випадках людина відмовляється від своєї цілісності" [26]. В інших фрагментах доля виступає як загальний розумний закон: "Дитина в момент народження повинна була б відчувати страх смерті, якби милосердна доля не боронила її від усякого усвідомлення тривоги..." [26], "Він (йдеться про Гітлера) діяв так, ніби проголошував закони історії, діяв від імені долі, від імені раси, від імені Провидіння" [27], "Це було дивним жартом долі" [28].

У праці "Заради любові до життя" Е. Фром оперує термінами "політична доля", "економічна доля" [27], що визначає процес послідовного розгортання подій у цих сферах життя. Іноді у текстах доля виступає поряд із поняттям "життя" як певний цілісний конструкт, його послідовності: "сновидіння розповідає нам про те, що ця людина відчуває з приводу свого життя та своєї долі" [27].

У філософській праці "Втеча від свободи" [28] проблема долі постає найбільш гостро. Е. Фром аналізує схоластичні доктрини та їхню еволюцію у визначені можливостей свободи вибору, де одним із ключових конструктів є доля як приречення. Загальна ідея: людина схильна "тікати від свободи", і доля може виступати одним із способів втечі, зняття відповідальності. Кожен визначає долю залежно від соціального статусу: для солдата – це наказ командира, для підприємця економічні закони, відмінність лише в "масштабах влади та сили", а підкореність лишається однаковою. Підкореність – це риса авторитарної особистості, яка живе так, що нічого не можна змінити. Такі особистості потрібні владі та лідеру як її втіленню, тому що через них вона реалізується і ними підтримується [29].

Поняття "доля" А. Адлер використовує найчастіше для означення факту розгортання життєвих подій: "турбує доля індивідуумів", "доля лише чоловіків", "осягла долю, що досить легко вгадати" [30], "вторгається в долю людини", "вирішується доля його героїв" [31]. У тих же роботах зустрічається прирівнювання долі до вищої сили: "Складається враження, начебто ці пацієнти хочуть подразнити Бога або долю" [31], що аналогічно проаналізованим вище поглядам З. Фрейда.

У книзі "Мати. Архетиповий образ у чарівній казці" С. Біркхойзер-Оері постійно озвучує тему долі: "особлива роль належить архетипу матері, тісно пов'язаному із зумовленістю людської долі" [32]. Вона інтерпретує казки в площині активно діючої долі, субстанції що має власну волю: "Спочатку головна героїня намагається уникнути своєї долі, але це в неї не виходить. Доля не дозволяє їй втекти від

себе. Їй призначено бути отруєною і вмерти, тобто втратити себе й пережити потрясіння" [32], "Темна надприродна сила одержала над дитиною владу й змусила її кинути виклик своїй долі" [32], "у цьому випадку людині призначено долею те, що символізує рослину (рапунцель)... її завдання – знову повернутися у світ людей і виконати те, що призначено їй долею і що символізує її ім'я" [32]. У текстах спостерігається також розуміння долі як життєвого шляху: "Цей мотив показує, у якому ступені її майбутня доля пов'язана з її потребами й сприяє її самореалізації" [32].

С. Біркхойзер-Оері пояснює теорію Юнга, визначаючи архетипи як головні чинники людської долі: "Архетипи колективного несвідомого – це не теоретичні конструкти, а доленосна життєва реальність" [32], вона проводить ідею про приреченість долі як прихід до себе, "оволодіння власною цілісністю". Звертаючись до античної міфології авторка проводить паралель між символічним сенсом образу матері і трьома богинями долі. Їхня діяльність – прядіння нитки: "це з'єднання безлічі окремих фрагментів у одне безперервне ціле" [32], що формує майбутнє. С. Біркхойзер-Оері надає першочергового значення фантазіям матері відносно її дитини, що як нитка мойр сплітають її долю.

У роботі "Походження та розвиток свідомості" Е. Нойман зазначає, що доля кожної конкретної людини підвладною міфологічним мотивам: "Таким чином, герой є архетиповим попередником людства в цілому. Його доля – зразок, відповідно до якого повинно жити людство, і завжди жило... міфологічна доля героя представляє архетипову долю Его в усьому розвитку свідомості" [33]. Поряд із цим підходом він також використовує концепт долі для означення послідовності подій життєвого шляху: "його трагічна доля" [34], "Він повинен самостійно вистраждати своє особисте рішення проблеми в живому процесі реалізації своєї особистої долі" [34].

Також доля в роботах Е. Ноймана позначає міфічну наділену владою силу, втілення якої він вбачає у сфінксі (Міф про Царя Едіпа): "Він один (Едіп) відповідає долі, скоряючи її, і здобуває перемогу тому, що його відповідь – це відповідь самій долі" [33], але далі він зазначає: "Ця історія, у тому вигляді, в якому ми знаходимо її в Софокла, є не героїчною трагедією, а прославленням невідвласної людині долі, що перебуває в руках безпристрасних богів... Влада Великої Матері проявляється тут з філософським відтінком як абсолютна залежність від долі" [33].

Цікава також думка Е. Ноймана відносно площин формування долі: "Основна доля людини розгортається на трьох фронтах, які, хоча і є взаємозалежними, проте чітко відділені один від одного. Світ як зовнішні явища поза людиною, суспільство як сфера взаємин між людьми і психіка як світ внутрішніх людських переживань..." [33]. Він підкреслює, що на початкових стадіях розвитку людства ці всі сфери

становили одне ціле, і людина не відділяла себе від світу, і дотепер архетиповий зміст є частиною спільної свідомості людства і він визначає розвиток людини [33].

Тема міфу про появу героя була одним із провідних мотивів робіт О. Ранка. Більшість міфів, які він аналізує, так чи інакше пояснюються логікою існування долі як субстанції, наділеної владою над людиною: "доля виявилася хитріше вавілонянина", "маючи намір уникнути такої долі", "щаслива доля врятувала тебе" "уникнути долі своїх братів", "кидають напризволяще" [35].

Підсумовуючи та узагальнюючи викладене, можна констатувати, що поняття "доля" основоположник психоаналізу З. Фройд використовував для позначення процесу, що відбувся з почуттям, бажанням, несвідомим, річчю. Крім того він розумів долю як вищу батьківську інстанцію, реалізацію "Над-Я". Близьким до цієї думки був К. Юнг, підкреслюючи залежність долі від стосунків із батьками. Уточнює цю ідею С. Біркхойзер-Оері, вона надає першочергового значення у формуванні долі матері, фантазії якої, на думку дослідниці, і створюють долю дитини. З. Фройд зробив спробу наукового пояснення долі, зазначивши, що люди самі постійно повторюють свої помилки, не вмючи або не бажаючи їх виправляти, циклічне ж повторення наслідків називають долею, ідеалізуючи і містифікуючи їх. К. Юнг, а пізніше С. Біркхойзер-Оері трактують долю в руслі концепції аналітичної теорії, вважаючи, що архетипи впливають на життя людини і є безпосередньою реалізацією її долі.

У працях З. Фройда та інших вчених побутує уявлення про долю як певний чинник, активно діючу субстанцію, хоча К. Хорні зауважує симптоматичність людських стосунків із долею, вважаючи за симптом сподівання на неї та скарги на її несправедливість. Часто вживаним є прирівнювання долі до "вищого першопочатку" (А. Адлер) або "загального розумного закону" (Е. Фром). Іноді доля навпаки виступає як пасивне начало, яким наділяють "вищі сили" (К. Хорні). К. Юнг помітив типовість людських доль, їхню схожість і сюжетність. Е. Нойман визначив, що доля кожної конкретної людини підвладна міфологічним мотивам. Е. Фром підійшов до розуміння функцій долі як одного зі способів втечі, зняття відповідальності. Він виокремив три площини формування долі: світ як зовнішні явища поза людиною, суспільство як сфера взаємин між людьми і психіка як світ внутрішніх людських переживань.

Отже, тема долі так чи інакше присутня в працях вчених психоаналітичного напрямку. У всіх проаналізованих роботах крім того, що відображено індивідуальні сенси авторів, доля виступає як синтаксичний конструкт, який позначає послідовність розгортання подій на життєвому шляху людини, але це лише доводить її вагоме значення, не завжди усвідомлюване навіть представниками глибинної психології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зонди Л. Выбор болезни как судьба / Зонди Л. // ПЕРСОНАЛ-PROFY. — Екатеринбург, 2002. — № 7. — С. 51.
2. Зонди Л. Выбор супруга как судьба / Зонди Л. // ПЕРСОНАЛ-PROFY. — Екатеринбург, 2003. — № 11. — С. 20.
3. Смирнов А. В. Екатеринбургские лекции по экспериментальной диагностике побуждений Леопольда Зонди / Смирнов А. В. — Екатеринбург : Изд-во Гуманитар. ун-та, 2005. — 450 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Берн Э. — М. : Прогресс, 1988. — 400 с.
5. Литвак М. Е. Как узнать и изменить свою судьбу: способности, темперамент, характер / М. Е. Литвак. — Ростов н/Д : Феникс, 2010. — 493 с.
6. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии / Бьюдженталь Дж. ; пер. с англ. А. Б. Фенько. — М. : Независимая фирма "Класс", 1998. — 336 с.
7. Джампольски Дж. Уроки свободы / Джампольски Дж. // Психология судьбы. Предопределение. Случай. Свобода ; сост. К. Сельченко. — Минск : Харвест, 2003. — С. 387–421.
8. Цивьян Т. Человек и его судьба – приговор в модели мира // Психология судьбы. Предопределение. Случай. Свобода; сост. К. Сельченко. — Минск : Харвест, 2003. — С. 28–39.
9. Варламова Е. П. Работа с экзистенциальными феноменами в рефлексивной судьбологии / Е. П. Варламова // Журнал практического психолога. — 2001. — № 5–6. — С. 19–26.
10. Фрейд З. Недовольство культурой // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. — М. : Ренессанс, 1992. — С. 65–134.
11. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно. Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд. — СПб. : Алетейя, 1998. — 253 с.
12. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. — СПб. : Алетейя, 1999. — 661 с.
13. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд ; В. Помогайбин (ред.), В. Гаврищук (сост.). — М. : Изд-во СГУ, 2000. — 669 с.
14. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности [Электронный ресурс] / З. Фрейд. — Режим доступа к книге : <http://zigmund.ru/data/5.doc>.
15. Фрейд З. Анализ фобии пятилетнего мальчика [Электронный ресурс] / З. Фрейд. — Режим доступа к книге : <http://zigmund.ru/data/15.doc>.
16. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций. Методика и техника психоанализа / З. Фрейд. — СПб. : Алетейя, 1997. — 223 с.
17. Фрейд З. Леонардо да Винчи: Воспоминание детства // Фрейд З. Психоанализ и культура. — СПб. : Алетейя, 1997. — 296 с.
18. Фрейд З. Мойсей и монотеизм [Электронный ресурс] / З. Фрейд. — Режим доступа к книге : <http://zigmund.ru/data/13.doc>.
19. Юнг К. Г. Архетипы и символы / К. Г. Юнг. — М. : Ренессанс, 1991. — 292 с.
20. Юнг К. Г. Критика психоанализа / К. Г. Юнг ; пер. с нем. и англ. под общей ред. В. Зеленского. — СПб. : Гуманитар. агентство "Академический проект", 2000. — 304 с.
21. Человек и его символы / Юнг К. Г., фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж. Л., Якоби И., Яффе А. — М. : Серебряные нити, 1997. — 368 с.

22. *Юнг К. Г.* Символы и метаморфозы либидо / К. Г. Юнг. — М. : Директ-Медиа, 2008. — 839 с.
23. *Хорни К.* Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / К. Хорни. — СПб. : Б.С.К., 1997. — 316 с.
24. *Хорни К.* Женская психология / К. Хорни. — СПб. : Восточ.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. — 222 с.
25. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Хорни Карен ; В. Старовойтов, В. Большаков (пер.). — М. : Айрис-Пресс, 2004. — 464 с.
26. *Фромм Э.* Иметь или Быть?; Психоанализ и религия; Искусство любить. Исследование природы любви / Э. Фромм ; Н. Петренко (пер.), О. Иванчук (пер.). — К. : Ника-Центр, 1998. — 400 с.
27. *Фромм Э.* Ради любви к жизни / Э. Фромм. — М. : Айрис-Пресс, 2004. — 384 с.
28. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Э. Фромм ; Г. Ф. Швейник (пер.). — М. : Прогресс, 1995. — 253 с.
29. *Фромм Э.* Миссия Зигмунда Фрейда. Анализ его личности и влияния / Э. Фромм. — М., 1996. — 144 с.
30. *Адлер А.* Понять природу человека / А. Адлер ; Е. Цыпин (пер.). — СПб. : Академ. проект, 1997. — 256 с.
31. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер ; А. Боковиков (пер.). — М., 1995. — 296 с.
32. *Биркхойзер-Оэри С.* Мать. Архетипический образ в волшебной сказке / С. Биркхойзер-Оэри. — М. : Когито-Центр, 2006. — 256 с.
33. *Нойманн Э.* Происхождение и развитие сознания. — М., 1998. — С. 155–176.
34. *Нойманн Э.* Глубинная психология и новая этика / Э. Нойманн. — СПб. : Гуманитарное агентство "Гуманистический проект", 1999. — 206 с.
35. *Ранк О.* Миф о рождении героя / О. Ранк // Между Эдипом и Осирисом: становление психоаналитической концепции мифа. — М. : Совершенство, 1998. — С. 123–206.